

SZALISZNYÓ LILLA

**„MINT SZÍNI HATÁST NEM IGÉRŐ, VISSZAUTASÍTATOTT.”
A NEMZETI SZÍNHÁZ DRÁMABÍRÁLÓ BIZOTTSÁGA
AZ 1840-ES ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN¹**

Amikor Pukánszky Kádár Jolánt az 1930-as években megbízták a Nemzeti Színház száz év alatt felgyűlt kézíratos iratanyagának számbavételével és rendszerezésével, közel háromszázezer dokumentumot talált.² E gigantikus hagyaték ismeretében meglehetősen nehéz volt eldöntenie, hogy a színház fennállásának centenáriuma alkalmából készülő intézménytörténeti monográfiáját milyen forrástípusok alapján írja meg:

Száz esztendő több, mint harmincezer előadásának mozaikszemcséje csillog felém. A harmincezer előadás mögött dolgozó, az előadás élvezője számára láthatatlan üzem munkáját több százezer akta őrzi, a harmincezer előadásról olvasott kritikák száma is megközelíti a félszázezret. Vajjon sikerült-e ezt a sok szemcsét úgy összerakni, hogy kialakuljon belőle ennek a száz esztendőnek a valódi képe?³

A könyv a korábbi színháztörténeti munkákhoz képest úttörő jelentőségű alapkutatásokra épül, noha a szerző alapvetően *nem* a „láthatatlan üzem munkáját” dokumentáló forrásokat dolgozta fel és értelmezte, hanem azokat, amelyek a színház nyilvános, közönség elé tárt művészi munkáját, finansziális lehetőségeit, helyzetét, sajtóbeli megítélését és a körülötte zajló, működésével, műsorpolitikájával kapcsolatos vitákat láttatják.

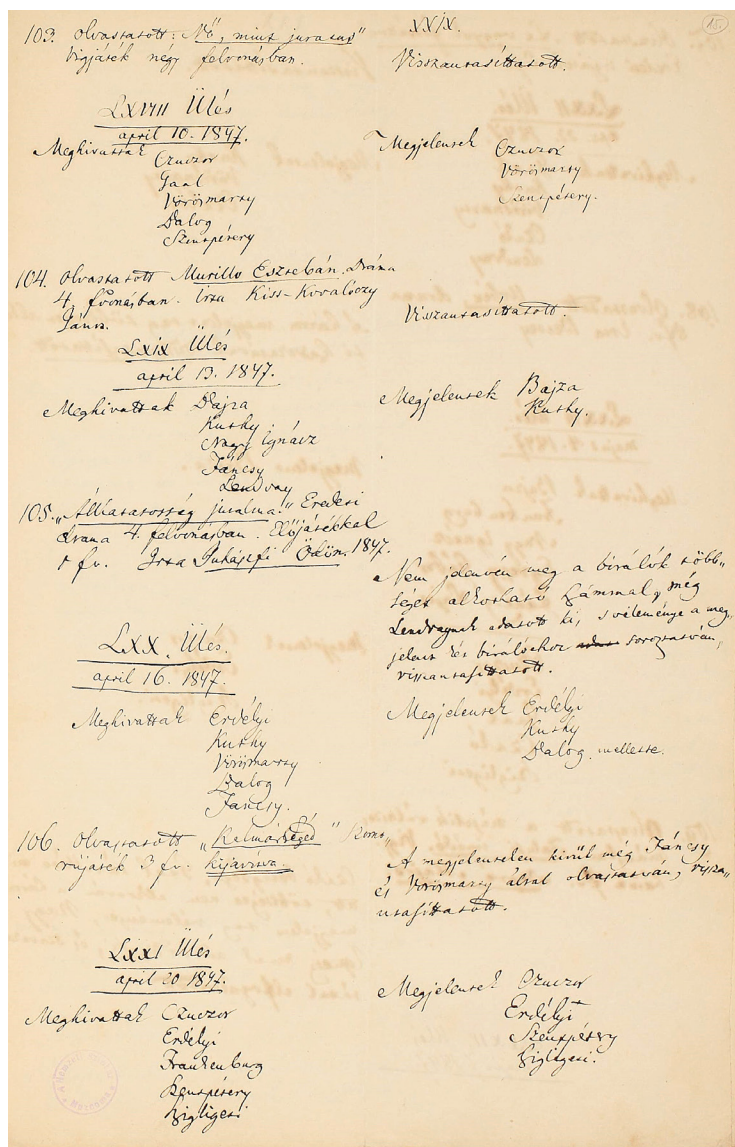
A szétágazó fonalak egybefogására a vezető szempontot a Nemzeti Színháznak, mint nemzeti intézménynek a vizsgálata adta meg. Igyekeztem nyomon kísérni, hogy minő fejlődésen ment át az a hivatástudat, melyet az alapítók szándéka a színház elé szabott s hogy épült hagyománykinccsé a színház teljesítményeinek java. Főszempontom volt annak a vizsgálata, hogy egyes korokban mennyire töltötte be a színház ezt az elébeszabott hivatást, mennyire becsülte meg a folyton gyarapodó hagyományt s ezzel milyen szerepet játszott a nemzeti szellem és nemzeti művelődés kialakításában. Tárgyalásomban nem szorítkoztam csupán a szorosán vett művészi teljesítményre, igyekeztem a színház munkájának szélesebb kortörténeti keretét is a lehetőséghez képest megadni, hogy az egész ne maradjon légüres térben, hanem nemzeti történetünknek és szellemi haladásunknak mutassa egyik tükörképét. Ezért vizsgáltam hatását a közvéleményre is, nyomon

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² NÉMETH 1967, 250.

³ PUKÁNSZKY KÁDÁR 1940, VII.

kísértem a színikritika fejlődését és hullámveréseit a Nemzeti Színházhoz való viszonyában. Figyelemmel voltam a színház gazdasági gyökereire is, melyek sorsdöntően hatottak viszonyainak alakulására.⁴

Részlet a drámbíráló bizottság jegyzőkönyvéből OSzK SzT., Nemzeti Színház
 kötetes iratok, 682, 15. fol. rektó

⁴ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR 1940, VIII.

Pukánszky né ehhez a színházat elsősorban nemzeti intézményként vizsgáló, szerepét, jelentőségét ebből a szempontból kidomborító narratívához igazodott már akkor is, amikor a monográfia előmunkálataként összeállított egy forrásgyűjteményt az áttekintett és rendszerezett anyagból.⁵ A kötetben az intézmény működését kívülről-felülről szabályozó iratok, megyei, országgyűlési határozatok kaptak helyet, illetve olyan levelek és beszámolók, amelyeket a színigazgatók és intendánsok a felügyeleti szervekhez intéztek. A kétszázkilencvenhat dokumentum között elvéve találunk a színház belső üzemmenetét megvilágító forrást, nincs köztük például a munkatársak szakmai mulasztásait, kihágásait rögzítő törvényszéki jegyzőkönyv, a színpadra állított darabokhoz készült jelmez- vagy bútorjegyzék, az előadások nézőszámát és bevételeit közlő pénzszedői napló, s nagyon ritkák az igazgatóság által a személyezethoz írt levelek, körlevelek is.

Pukánszky né a tudományos igényű forrásfeltárás első nagy volumenű képviselőjeként hosszú időre meghatározta a Nemzeti Színházzal kapcsolatos kutatásokat, s bár az elmúlt évtizedek alatt bővült az intézmény történetével kapcsolatba hozható témák száma, alapvetően a későbbi munkák sem tértek le az általa kikövezt útról. Az iratanyag másik, tekintélyes csoportja, a függöny mögött zajló, a közönség számára rejtve maradt mindennapokat dokumentáló források idővel ugyan nagyobb intenzitással kerültek be a színháztörténet-írás vérkeringésébe, Kerényi Ferenc sokat mozgósított közülük,⁶ ám mivel figyelme elsődlegesen a színház társadalmi szerepére, szakmai jelentőségére, műsorpolitikájára és az egyes műsorrétegek jellemzésére, változására és ezek dokumentálására irányult, átfogó értelmezésük nem tartozott a feladatai közé.

A szakmai apparátus által írt, benn a színházban keletkezett, jórészt kéziratban lévő források szisztematikus feldolgozását, a „láthatatlan üzem” láthatóvá tételét néhány évvel ezelőtt jómagam kezdtem el, kísérletet téve egy új intézménytörténeti kutatás megalapozására. Kritikai igénnyel feldolgoztam a Bajza József színigazgatói működésével kapcsolatos kéziratokat,⁷ s elkezdtem dolgozni egy olyan monográfián, amely azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a Nemzeti Színház az indulás évtizedében az intézményi professzionalizáció felé vezető út egyik fontos elemeként kialakítja saját belső, specifikus működési rendjét. Ennek a készülő kötetnek lesz az egyik fejezete jelen tanulmány tárgya, az eredeti, magyar nyelvű színművek színpadra való alkalmazásának a vizsgálatára létrehozott drámabíráló bizottság munkája.

A témával korábban Pukánszky né Kádár Jolán foglalkozott, 1939-ben megjelent kétrészes tanulmányában főbb vonalakban áttekintette a testület működését a kezdetektől, 1838-tól egészen 1914-ig, a bizottság felszámolásáig.⁸ Írásom kisebb léptékű

⁵ PUKÁNSZKY NÉ KÁDÁR 1938.

⁶ Lásd például: KERÉNYI 1981, 364–366, 369, 397–399, 402, 441.

⁷ SZALISZNYÓ 2021a.

⁸ PUKÁNSZKY NÉ 1939a, 6–16.; PUKÁNSZKY NÉ 1939b, 123–135.

feladatra vállalkozik: az 1846 és 1851 közötti évekre koncentrálna azt igyekszik fejteni, hogy a drámaíró bizottság megbeszéléseit adatszerűen dokumentáló kéziratok jegyzőkönyvek milyen új tudással bővíthetik a 19. század közepének drámairodalmáról és színházi életéről való ismereteinket. A forráscsoport többirányú kutatást is lehetővé tesz: 1) Kik szólhattak bele az ország vezető színházának műsorrendjébe? 2) Kik voltak a benyújtott művek szerzői? 3) Évadonként hány színmű érkezett, s az elbíralt műveknek mekkora hányada került be a repertoárba? 4) Milyen színjátéktípusok voltak népszerűek, és az évek során történtek-e elmozdulások a műfajiságot illetően? 5) A szomorújátékok, történeti drámák mely történelmi eseményeket tematizáltak? 6) Mely évadok kapcsán fedezhetők fel sűrűsödési pontok, s mikor érkezett be a legkevesebb mű? A vizsgált időszak kiválasztását a forrásadottságok befolyásolták: az 1838 és 1845 között vezetett protokollumok (amelyeket Pukánszky még látott) a második világháború során, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárát ért bombázáskor megsemmisültek, így a színház induló évtizedéből csak az a kéziratok kötege áll rendelkezésünkre, amely az 1846. január 23. és 1851. október 22. között keletkezett jegyzőkönyveket tartalmazza.

A Pesti Magyar, később Nemzeti Színház a magyar nyelvű színjátszás állandósulását és távlatait szimbolizálva indulásától kezdve mindennapi előadástartásra rendezkedett be. Ezt a korábban, a vándorszínészet viszonyai között még elképzelhetetlen új működési rendet csak több feltétel együttállásával lehetett elérni: szükség volt szabályozott üzemmenet szerint dolgozó, biztos szerződéssel és fizetéssel rendelkező, napi munkára fogható, minden feladatkört lefedő szakmai apparátusra, változatos és folyamatosan bővülő repertoárra, illetve olyan nagy létszámú és összetételű művészi személyzetre, amely a szerepkörök szerinti tagolódás révén minden színjátéktípus és zenés darab eljátszására alkalmas. A maga nemében első és egyetlen, a figyelem kereszttüzeiben álló intézménytől olyan műsor kialakítását várták, amely képviseli és előmozdítja a nemzeti kultúra fejlődését, példája pedig segítheti a vidéki színtársulatokat is ugyanezen cél elérésében.

A kezdetben Pest vármegye kezelésébe tartozó színház igazgatóválasztmánya már az első év végén, 1837. december 20-án rendelkezett a műsorba bekerülő darabok kiválasztásában kulcsszerepet kapó drámaíró bizottság felállításáról.

---

⁹ SZALISZNYÓ 2021a, 152.

Felolvasatott Vörösmarty Mihály Úrnak az eredeti Drámairók serkentése iránt a' Választmány elébe terjesztett javallata.

A' benn elő terjesztett javallat a' Választmány által el fogadtatván olly útasítással adatik ki Igazgató Bajza József Úrnak: hogy azt ki vonatósan idő haladék nélkül olly hozzá adással iktassa bé a' hazai hír[lapokba: hogy azok is, kik] eredeti daljátékot vagy [paró]diát irnak, hasonló díjra [tart]hatnak számot. Többnyire mint hogy az illy darabokat mielőtt színpadra jutnának leginkább azon szempontból millyen színi hatást ígérnek, meg kelletik bírálni, a' Választmány kebléből e' végre ki küldetnek Fáy András, Rosty Albert Választottsági Tagok Igazgató Urral együtt olly módon hogy bé látások szerint valamenyszer össze ülnek valamellyiket a' színészek közül vagy ha jónak látják, többeket is hívjanak magokhoz.⁸

A kérdés akkor került napirendre, amikor jóváhagyták Vörösmarty Mihálynak a színműírók honorálásával kapcsolatos tervezetét. Noha magát a javaslatot nem ismerjük, a határozat szerint a költő által megfogalmazottak lényegében megegyeztek azzal, amit Bajza Józsefnek színészeti igazgatóként több lapban is meg kellett jelentetnie. A drámabíráló bizottság létrejöttének szempontjából a szabályozás első pontját érdemes kiemelni, amely kimondja, hogy a szerzőknek „az első előadásból $\frac{1}{3}$, a' másodikból $\frac{2}{3}$, a' harmadikból ismét $\frac{2}{3}$ része fizettetik ki a' tiszta haszonnak”.¹⁰ A jogdíjrendszer bevezetésével egy új és állandó kiadástípus terhelte a színház kasszáját, ami láthatóan arra sarkallta a korlátozott anyagi lehetőségekkel rendelkező igazgatóválasztmányt,¹¹ hogy egyidejűleg kialakítsa a tiszteletdíjra érdemes darabok kiválasztásának módját.

Pukánszky Kádár Jolán tanulmánya szerint Bajza József, Fáy András és Rosty Albert 1838-ban tartotta magát az igazgatóválasztmánynak ahhoz a javaslatához,

¹⁰ BAJZA 1837, 841.

¹¹ Az első években a színház még kizárólag a részvényekből, a bérletekből és a napi jegyeladásokból befolyt pénzből gazdálkodhatott, szubvenciót csak az országos pártolásba vétele után, 1841-től kapott. Az anyagi viszonyokra lásd: SZALISZNYÓ 2021a, 25–28, 119–186.

hogy a bírálásba vonják be a társulat színész tagjait is.¹² A színészek ilyen irányú szakmai kompetenciájának elismerése és igénybevétele a professzionalizáció folyamata szempontjából mindenképpen előrelépés volt, ugyanis abban a Magyar Tudós Társaság berkein belül 1833-ban létrejött nyolctagú játékszíni választmányban, amely a budai Várszínházban színre kerülő darabok bírálását végezte, még kizárólag írók és közírók kaptak helyet. Többségük a Magyar Tudós Társaság levelező vagy rendes tagja volt (Dessewffy Aurél, Döbrentei Gábor, Csató Pál, Fáy András, Jakab István, Rothkrepf, később Mátray Gábor, Tessedik Ferenc, Vörösmarty Mihály), ami jelzi az Akadémiának a kulturális élet egészére kiterjedő befolyását. A színészek bevonása viszont azt jelzi, hogy a Nemzeti Színház saját szakmai önállóságát próbálta hangsúlyozni, illetve erősíteni, ami fontos lépés volt az (igazából nem csak formális) intézményi autonómia felé vezető úton, akkor is, ha az első évtizedben alig került be olyan író a bizottságba, aki nem volt az Akadémia levelező vagy rendes tagja.

Az első évek kapcsán Pukánszkyne azt nem rögzítette, hogy hány fős volt a bizottság, csak azt tudjuk, hogy 1841 júniusa és 1845 decembere között egy-egy darab elbírálásával egyidejűleg négy író és három színészt bíztak meg.¹³ Amikor 1846 januárjában a bizottság újjáalakult, tizenhat főt kértek fel bírálónak, nyolc író és nyolc színészt (a drámaíróként is működő Szigligeti Edét és Czakó Zsigmondot a színház delegálta).¹⁴ Az arányok ilyenén alakulása ugyanakkor nem járt együtt az írók fölényének felszámolásával, a következőkben ismertetett beosztás szerint ugyanis az ötfős csoportokban minden esetben három író és két színész kapott helyet.

1.	6.
Erdélyi János	Czuczor Gergely
Kuthy Lajos	Erdélyi János
Vörösmarty Mihály	Frankenburg Adolf
Balog István	Szentpétery Zsigmond
Fáncsy Lajos	Szigligeti Ede
2.	7.
Czuczor Gergely	Gaál József
Gaál József	Kuthy Lajos
Nagy Ignác	Vörösmarty Mihály
László József	Czakó Zsigmond
Szigligeti Ede	Lendvay Márton

¹² PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR 1939a, 10–11.

¹³ Uo.

¹⁴ Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár (a továbbiakban: OSzK SzT.), Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabíráói ítéletek, 682, 1. f. rektó.

3.
Bajza József
Erdélyi János
Frankenburg Adolf
Czakó Zsigmond
Egressy Gábor

4.
Czuczor Gergely
Gaál József
Vörösmarty Mihály
Balog István
Szentpétery Zsigmond

5.
Bajza József
Kuthy Lajos
Nagy Ignác
Fáncsy Lajos
Lendvay Márton

8.
Bajza József
Frankenburg Adolf
Nagy Ignác
Egressy Gábor
Fáncsy Lajos

9.
Czuczor Gergely
Erdélyi János
Gaál József
Czakó Zsigmond
Szigligeti Ede

10.
Bajza József
Frankenburg Adolf
Vörösmarty Mihály
Balog István
László József¹⁴

A színésztagek a társulat vezető színészei közül kerültek ki, már mindegyikük a szakma legjobbjaként számontartott, ismert és elismert művész volt, amikor a Pesti Magyar Színház igazgatóválasztmánya szerződtette őket. Egressy Gáborról azt is tudjuk, hogy a drámaírók időnként felkeresték, hogy segítsen színpadképesebbé tenni darabjukat. Hugó Károly *Báró és bankár* című szomorújátékának sűgőkönyve szerint Egressy Gábor volt az, aki a szerző beleegyezésével „a szerző magyartalan szövegét megmagyarosította”.¹⁵ De egy jegyzőkönyvi bejegyzés szerint Hugót Szigligeti Ede és Szentpétery Zsigmond színész is kíségtette: „A két megjelent tag véleményéhez Szentpétery és Szigligeti véleménye, kik a darabot már előre elolvasták, beszámíttatván, előadás végett elfogadtatott.”¹⁷ Az írók közül ketten, Vörösmarty Mihály és Bajza József az irodalmi és tudományos elit meghatározó alakjai közé tartoztak, Vörösmarty 1830-tól a Nyelv- és Széptudományi Osztály rendes tagja volt, Bajza pedig a Történetírási Osztályon kapott helyett, 1831-től levelező, 1832-től rendes tagként. Rajtuk kívül még Czuczor Gergely bírt akadémiai rendes tagsággal. A drámaíróként is nevet szerző többi író az Akadémia levelező tagja volt, Gaál József 1837-ben, Erdélyi János 1839-ben, Nagy Ignác 1840-ben, Kuthy Lajos 1843-ban, Frankenburg Adolf pedig

¹⁵ Uo., 1. f. verző – 2. f. rektó.

¹⁶ OSzK SzT., N. Sz. B 71/1, 1. f. rektó.

¹⁷ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírállói ítéletek, 682, 19. f. verző.

1845-ben került a Nyelv- és Széptudományi Osztály kötelékébe. (Erdélyi később a Filozófiai Osztály tagja lett.)¹⁸

A jegyzőkönyvek által felölelt öt és fél évben a tagnévsor az 1846. januári felálláshoz képest jelentősen megváltozott. A távozók helyébe a bizottság történetében először többnyire olyanok kerültek, akik nem tartoztak az Akadémiához, illetve csak jóval később lettek a tagjai. 1846 májusában a Pestet elhagyó Frankenburg Adolf helyébe Garay János lépett (ő 1839-től a Nyelv- és Széptudományi Osztály levelező tagja volt), a Nemzeti Színház aligazgatójának 1847. október 1-jén kinevezett Bajza Józsefet Obernyik Károly váltotta. 1848 júliusában Bajzához hasonlóan lemondott megbízatásáról az aligazgatóságot átvevő Erdélyi János is, aki 1846-tól a bizottság jegyzője volt. Őt hárman is váltották: Jókai Mór, Hazucha Ferenc és Vahot Imre.¹⁹ Az új bírálókat az Akadémia rendes tagjaként delegált írók választhatták meg: „Bajza ur jelentvén, hogy jövő hó kezdetével a színház igazgatását veendvén által, drámabíráli tiszttét folytatni nem foghatja, hanem helyette Obernyik Károly, kit a választmány academiai tagjai helyette választottak, fog ennek utána megjelenni”.²⁰ Amikor Erdélyi lemondott, és helyére Jókait, Hazuchát és Vahotot ajánlották, akkor a határozat így szólt: „Vörösmarty indítványára mind a három elválasztatott”.²¹ 1849. október 5-én a bizottság tizenegy fővel működött, mivel a többi tag a szabadságharc bukását követő bizonytalan, veszélyes hónapokban nem volt Pesten. Vörösmarty Mihály például Bajzával együtt Kisecsedén, Nyírkátán (egykor Gebe), majd Fegyverneken, Jókai Mór a Bükkben, Tardonán tartózkodott.²² De a súlyos történelmi eseményektől mentes időkben is gyakran történtek tagcserék, ami annak is betudható, hogy az időigényes, rendszeres elfoglaltságot jelentő megbízásért nem fizettek²³ (pénz egyedül a jegyzőnek járt, évi 200 pengőforint). Egressy Gábor például 1847. december 19-én azt írta az akkor még aligazgatóként működő Bajzának, hogy az 1848 áprilisától esedékes új évadra úgy kíván szerződni a Nemzeti Színházhoz, hogy sem rendezést, sem drámabírálatot nem vállal.²⁴

A bizottság működésének alapszabályát időről időre módosították, kiegészítették. Pukánszky né a korai alapszabályokat teljes egészében nem ismertette, így nem tudjuk, hogy az 1846 januárjában újjáalakult bizottság alapszabálya mennyiben tért el a korábbiaktól.

¹⁸ FEKETE 1975, 13, 51, 65, 80, 84, 166, 197, 304. (Az oldalszámokat nem a felsorolásnak, hanem a nevek ábécérendjének megfelelően adtam meg.)

¹⁹ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabíráli ítéletek, 682, 24. f. rektó.

²⁰ Uo., 18. f. verzó.

²¹ Uo., 24. f. rektó.

²² KERÉNYI 2005, 36–37.

²³ E téren változás csak 1867-ben következett be, ekkor Radnótfáy Sámuel intendáns úgy rendelkezett, hogy a tagok innentől kezdve rendszeres, évi fizetést kapnak. Vö. PUKÁNSZKY 1938, 393.

²⁴ Egressy Gábor Bajza Józsefnek, Pest, 1847. december 19., SZALISZNYÓ 2021a, 390.

1. A választmányi tagok száma 16; nyolcz író és nyolcz színész.
2. Ezek közül jegyző választatik, ki ülést hirdet, a tagokat meghívja, jegyző-könyvet visz; följegyezvén benne a meghívottakat és megjelenteket, az elfogadott színművek címét. Minden ülésben megjelen; de csak akkor lesz eldöntő szavazata, mikor rendes bírálókép jó elő az alábbi névsorban. Évdíja 200 p. ft.
3. Színműveiket az írók a színházi titkárhoz adják be, ki azokat előttök vagy megbizottjok előtt átészínórozza s lepecsételi, s ugyanattól kapják vissza.
4. Színművek föltételes elfogadása megszüntetik; mindazáltal az író ujonnan átdolgozva ismét beadhatja művét, mellynek bírálói ugyanazon tagok lesznek, kik voltak először.
5. Az országos fő igazgató csak a választmány által ajánlott színműveket fogja előadatni, ebből azonban nem következik azon kötelezés, hogy minden ajánlott darab előadassék. Kivétetnek e szabály alól még az 1844. febr 17-kéről kihirdetett, s még hátra levő két jutalomra beérkezendő drámák, mellyeknek bírái a közönségnek előlegesen megnevezettek.
6. Fő igazgató ural a jegyzőkönyv legalább minden két hétben közöltessék.
7. A bíráló tagok, öten fognak képezni teljes ülést; írók és színészek vegyesen.
8. Ha valamely tag meg nem jelenhetik, köteles maga helyett vagy más tagot megkérni, vagy a színművet később honn elolvasni, véleményét írva beküldeni. Az elolvasásra négy nap adatik.
9. Ülések opera-napokon esti 5. órakor tartatnak. Fő igazgató ur megjelenése kéretik. Az operanapok, mennyire lehetséges, előre tudassanak a jegyzővel.
10. A színművek bírálatában fő szempont a színi hatás.
11. Ohajtandó, hogy a bírálatra beadott színművek írói titokban tartsák nevüket; egyéb íránt szabadságukban áll megnevezni magukat.
12. Jegyzőül titkos szavazat utján Erdélyi János választatott.²⁵

A gyakorlati munka sorra hozta elő az olyan problémákat, amelyek az egyes szabálypontok megváltoztatását, kibővítését tették szükségessé. A Nemzeti Színház titkáráként is működő Szigligeti Ede például 1848 januárjától már nem vállalta a beérkező színművek átvételét és iktatását, így a sajtóban kihirdették, hogy a szerzők mostantól a bizottság jegyzőjét, Erdélyi Jánost keressék.²⁶ Az ezt követően hozott újabb változtatásokat már nem köröztették külön-külön, hanem 1849 októberében új regulát írtak és tettek közzé a lapokban.²⁷ A tagok számát tizenhétre emelték, és

²⁵ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírállói ítéletek, 682, 1. f. rektó – 2. f. rektó. Az alapszabályt a sajtóban is megjelentették. Lásd: *Nemzeti Ujság* 40, 225. sz. (1846): 80.; *Budapesti Híradó* 2, 329. sz. (1846): 74.

²⁶ SZALISZNYÓ 2021a, 222, 671–672.

²⁷ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírállói ítéletek, 682, 32 f. verző – 33. f. verző.

hét-tíz arányban ismét az íróké lett a főszerep. Újdonság volt annak előírása, hogy a darabok „érthetően, tisztán és helyes orthographiával írva, e mellett bekötve és lapozva legyenek. A jegyző oda van utasítva hogy az olvashatatlanul írt színműveket el ne fogadja.”²⁸

1846. január 23. és 1851. október 22. között kétszázharminckét ülést tartottak. A megbeszéléseknek nem volt előre meghatározott rendje, a tagok meglehetősen rapszodikus ütemben találkoztak: 1846 márciusában például 6-án, 12-én, 14-én, 19-én és 28-án. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején erősen megritkultak az ülések, 1848. december 19-e után csak 1849. május 2-án ültek össze.²⁹ Egy-egy alkalommal általában egy, kettő vagy három színművet olvastak fel és véleményeztek. Aki nem jelent meg a megbeszélésen, annak delegálnia kellett maga helyett mást, illetve köteles volt otthon elolvasni a művet, s négy napon belül írásbeli véleményt készíteni róla. 1847-ben a sokasodó távolmaradások miatt (többször is lehet olvasni, hogy az ülésen csak egyetlen tag jelent meg) úgy határoztak, hogy a darabok kézről kézre is járhatnak a bírálók között, s azokról minden érintett tag írásban készít véleményt. Garay 1849 októberében arra hívta fel tagtársai figyelmét, hogy szerinté sokat lendítene a művek megítélésén, ha az üléseken a szerző vagy egy általa megbízott személy olvasná fel hangosan a szöveget:

az íróknak minél több kedvezés és serkentés nyujtassék, miután a darabok felolvasásától végetlenül sok függ, s miután azokat leginkább saját szerzőik vagy legalább olyanok, kik azokkal egészben ismerősek, képesek úgy olvasni hogy a költött tárgynak ereje és érdeke visszatükröztessék s a hallgató bíráló tagok a valódi tiszta értelmet kellőleg felfoghassák: indítványba hozá hogy ezutánra a beadott színművekre nézve az íróknak meg legyen engedve hogy azokat, ha akarják, szerzőik, vagy ezeknek rendelkezése szerint megbízottjaik olvassák föl bírálat alkalmával. Ha az író a felolvasás iránt nem rendelkezik: akkor a jegyző fogja olvasni, a bíráló tagok pedig – természetesen az író vagy megbízottja távoztával – a darab sorsa felett titkos szavazással ítélnének.³⁰

A többi bíráló a javaslatot egyhangúlag elfogadta. Garaynak ez a kezdeményezése olyannyira elfogadottá vált, hogy hasonló kitétel még a három évtizeddel később született alapszabályba is bekerült:

A mely darabot két tag felolvasásra ajánl, az a dramaturg által összehívandó bizottsági ülésben a szerző, vagy megbízottja, vagy a bizottság egyik tagja által felolvastatik. Ugyanekkor felolvastatnak a bíráló tagok írott véleményei is, s eszmecsé-

²⁸ Uo., 33. f. rektó.

²⁹ Uo., 28 f. verzó – 29. f. rektó.

³⁰ Uo., 31. f. rektó.

re után a tagok csupán ekkor döntenek el titkos szavazattal, vajjon a darab előadás végett az igazgatóságnak ajánlassék-e, vagy visszautasítsassék.³¹

A darabokat tematikai megkötés nélkül és folyamatosan be lehetett adni. A benyújtásnak nem voltak olyan szigorú szabályai, mint az akadémiai pályázatok esetében,³² s bár 1846-tól azt kérték a szerzőktől, hogy amennyiben lehetséges, a nevüket ne írják rá a műre, jogukban állt úgy is döntenie, hogy megnevezik magukat. A darabok véleményezésekor a bírálók gyakorlatias elvet érvényesítettek, az alapszabály tizedik pontja kimondja, hogy „a színművek bírálatában fő szempont a színi hatás”. Ezt a szabálypontot az 1847. május 4-i ülésen a sajtóbeli visszajelzések alapján pontosították: „alapra az elfogadott pontok néhány, nevezetesen az írókat illetők, közzétételvén, azon pont, melyben fő szempontul nézetik a színi hatás, lapok vitájára adott alkalmat – s most azon volna tanakodás: van-e elegendő ok annak megváltoztatására.” A határozat szerint „a tagok egyenként is, de leginkább belé egyezéssel abban nyugodvák meg, hogy színi hatás alatt nem értenek minden, külső eszközök által előidézt, hanem egyenesen a mű belbecséből, minő a jellemek, cselekvény, bonyolítás, stb fejlesztett hatást, a pont így értve és így magyarázva előbbi szerkezetében meghagyatott”.³³ Az 1875-ben hozott alapszabályban a harminc évvel korábban kifogásolt kitélt a következőképpen egészítették ki: „a) a bizottság előadás végett oly darabokat fogad el, melyek az eredeti drámai irodalom jelen állásához mérve művészi becs mellett színpadi sikert is ígérnek; b) s hogy a belbecscsel bíró daraboknál a szerkezeti s egyéb scenikai hiányokra nézve a szerzőknek jó tanácscsal szolgálni a dramaturg feladata.”³⁴ Az, hogy az 1840-es évek második felében a darabok színi hatását még sokkal előbbre valónak tartották az esztétikai minőségnél, leginkább abból látszik, hogy a Magyar Tudós Társaság által jutalmazott és megdicsért színműveknek csak egy része érdemelte ki a nemzeti színházbeli bemutatót. 1837 és 1844 között az Akadémia drámai jutalmára kilencvenegy pályamű érkezett. Az öt jutalomdíjas közül négy, a hat tiszteletdíjban részesülő közül három, a tíz dicséretet kapó közül egy sem került színpadra. Ráadásul a bemutatott hétből csak kettő vált hosszabb távon repertoárdarabbá: Szigligeti Edétől a *Rózsa* és Nagy Ignáctól a *Tisztújítás*.³⁵

1846. január 23. és 1851. október 22. között a Nemzeti Színház dráma-bíráló bizottságához kétszázötven mű érkezett be, s a bírálók mindössze hatvanháromról gondolták úgy, hogy színre vihető. 1846-ra kivetítve a következőképpen alakult a beérkezett, színpadra ajánlott és színpadra állított művek aránya:

³¹ *Budapesti Közlöny* 9, 148. sz. (1875): 4354.

³² Jelszóval ellátott, név nélkül, idegen kézzel benyújtott kézirat, nyeretlenség esetén a nevet rejtő boríték elégetése. Vö. Évkönyv 1833, 184.

³³ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Dráma-bíráló ítéletek, 682, 16. f. rektó.

³⁴ *Budapesti Közlöny* 9, 148. sz., (1875): 4354.

³⁵ SZALISZNYÓ 2015, 33–38.

A lefolyt év alatt volt ötven három ülés, ezekből kettő a választmány alakításával telt el; ötven egyben pedig tisztán dramák bírálata folyt, többször két választmány külön jelenvén meg egyszerre, a mint a beadott színművek kisebb nagyobb száma kívánta, így a drámabíró választmány összesen ötven kilencszer jött együvé öt személyű alosztályaiban; s megfordult előtte e mai napig hatvan nyolcz dramai dolgozat, jelesül *negyven három* színmű; *hat* szomorújáték, *ugyanannyi* népszínmű, *tizen három* vígjáték. Elfogadtatott *hat* drama, ugymint: *Zuelma, Egy magyar király, Omode Pál és családja, A testvérek, Költő és király, A néger*; egy szomorújáték: *Judit*, vagy később *Leona*; két népszínmű: *A Jegygyűrű* és *A csikós*; négy vígjáték, u. m. *A műkedvelő, Egy kis kaland, A divatvilág, A férjszelídítő*; összesen: tizen három; és így csak valamivel több, mint egy ötöd rész találtatott képesnek a színpad szerencsejátékára, melyben már eddig soknak eldőlt sorsa. Az elfogadott darabok közül egy: *A műkedvelő* nem nyerte meg az igazgatóság helybehagyását; egy még nem léphetett közönség elé: *Divatvilág*.³⁶

A vizsgált öt és fél év alatt a benyújtott darabok között volt vígjáték, népszínmű, dráma (ezen belül történeti dráma), szomorújáték, drámai korrajz, nézőjáték és adaptáció. Többségben a drámák voltak, utána a vígjátékok, a népszínművek, majd a szomorújátékok következtek. A benyújtott vígjátékok száma az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején jelentősen megugrott, akkoriban a bírált művek többsége ezt a színjátéktípust képviselte. A műcímek alapján tematikai jellegű besorolást nem lehet készíteni, de néhány szomorújáték és történeti dráma esetében árulkodó a cím: *Granada ostroma, Hunyadi Mátyás és a Jagellók, Magyarok Nápolyban, Mátyás özvegye, Az Anjou ház végsorsa Magyarországon*. További nyomok viszont nincsenek, mivel színpadra nem kerültek, még a szereplőik nevét sem tudjuk. A jegyző a határozatokat rögzítő oszlopban általában nem írta le részletesen, hogy a bírálók miért nem tartják színpadra valónak a darabot, csak rövid megjegyzéseket írt: „Visszautasított.”; „Egyhangulag visszautasított.”; „Előadásra el nem fogadtatott.”³⁷ A kivételek egyike Pap Zsigmond *Burgonyavész* című háromfelvonásos vígjátékáról szól, bár bőtolúságról itt sem lehet beszélni: „Mint dramai cselekményben és jellemzésben egyiránt szegény, bár némi jeleivel az ötletek szerencsés használatának, visszautasított.”³⁸ Bérczy Károly *Bitorlott szerelem* című drámáját így utasították vissza: „Bár sok tekintetben figyelmet érdemlő, jelen alakjában el nem fogadtatott.”³⁹ Előfordult, hogy a bírálók nem utasították vissza a művet, de színpadra csak némi módosítás után ajánlották. Obernyik Károly *Fiatal nagynéne* című vígjátéka kapcsán például

³⁶ Magyar Szépirodalmi Szemle 1, 5. sz. (1847): 76.

³⁷ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámabírói ítéletek, 682, 21. f. rektó.

³⁸ Uo., 21. f. verzó.

³⁹ Uo., 5. f. rektó.

ez volt a határozat: „Szerzőnek némi módosítások végett visszaadatván, kijavítva elfogadtatott.”⁴⁰ Akadt olyan eset is, amikor egy szerző nem nyugodván bele a visszautasításba, kétszer, sőt háromszor is benyújtotta ugyanazt a művet (feltehetően némi átdolgozást követően). Egy Fekete S. nevű szerző *Egy nap falun* című vígjátékáról a bírálók így vélekedtek: „A megjelent tagok egyike világos reminiscenciák nyomát vevén észre, a darab bírátlanul hagyatott; mikor később a két darab összehasonlítottatott, az »Egy nap falun« mind szerkezetében, mind egyes helyeiben hasonlóknak találtatván, visszautasítottatott.”⁴¹

Az előadásra nem ajánlott darabok kéziratát a színház nem őrizte, azokat a szerzők eleinte a Nemzeti Színház titkárától, később a drámaíró bizottság jegyzőjétől vehették vissza. Noha a visszautasított művek szerzőinek egy része a névtelenséget választotta, a nevüket elárulók alapján azt feltételezhetjük, hogy a darabok többségét a modern irodalmár hivatás szempontjából dilettánsnak minősülő szerzők írták.⁴² Köztük volt a például a szabadkai születésű Szárics Jenő, az Erdélyben ügyvédként működő Kőváry Józsa, az aranyosmaróti káplán, Turcsányi Mátyás, a magyargyerőmonostori református lelkész, Hóry Farkas, a jogász végzettségű és Petőfi Sándorról festményt készítő Pap Zsigmond, a teológusból lett színész, Csöngei Dávid, az 1840-es években szolgabíróként működő Ormós Zsigmond és egy másodéves bölcsészhallgató, Pap Lajos. De a bemutatásra érdemes művek legtöbbjét sem a szépirodalommal hivatásszerűen foglalkozók írták, hanem egyrészt dilettánsok (Hugó Károly orvos, Kocsi Horváth Zsigmond nyomdász, Mocsáry Lajos politikus), másrészt a színház belső működését jól ismerő színészek,⁴³ illetve esetenként a színházi élettel szoros kapcsolatban álló drámaírók, színikritikusok. Színészként és a Nemzeti Színház titkáráként lett befutott drámaíró Szigligeti Ede, színészkorában vált színpadi szerzővé Szigeti József, Dobsa Lajos, Czakó Zsigmond, Feleki Miklós vagy Hegedűs Lajos. Újságíróként, kritikusként írt színműveket például Vahot Imre, Zerffi Gusztáv és Hazucha Ferenc. 1846 és 1851 között az irodalmi élet képviselői közül drámaírással inkább csak a ma már kismesterként emlegetett szerzők próbálkoztak, Obernyik Károly és Degré Alajos.

⁴⁰ Uo., 17. f. rektó.

⁴¹ Uo., 18. f. rektó.

⁴² Előfordult, hogy valaki álnéven adta be a művét, például Jámbor Pál Csobánczként.

⁴³ A színész szerzők felbukkanása természetesen nem a Pesti Magyar Színház megnyitásához kötődik, hiszen ők már a vándorszínészet évtizedeiben is hozzájárultak a repertoár bővítéséhez, fordítottak, magyarítottak, illetve sok darabot átdolgoztak a társulatok lehetőségeinek megfelelően. Jellemző volt ez Katona Józsefre is színészi éveiben, de Balog István, Benke József vagy Déry Istvánné Széppataki Róza is írt, illetve fordított színműveket. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy korábban a közreműködésük egyfajta kényszermegoldás is volt, esetenként a társulat fennmaradása, életképessége múlhatott azon, hogy mennyire voltak hatékonyak és gyorsak színműíróként, illetve fordítóként.

A meglehetősen vegyes alkotói kör és a magas részvételi arány arra enged következtetni, hogy az azonnali hírnév és jövedelem reményében sokan úgy gondolták, hogy a drámapíráló bizottság által kitűzött gyakorlati elvnek, a színi hatás megvalósításának nem olyan nehéz megfelelni. Az 1840-es évek közepétől ráadásul még kedvezőbb lett a szerzők honorálása, az első négy előadás tiszta jövedelméből $\frac{1}{4}$ részt adtak, az ötödik előadástól kezdve pedig, ha a nettó bevétel elérte a 200 váltóforintot, a nyereség 10%-át.⁴⁴ De az évekkel, évtizedekkel későbbi jegyzőkönyvek is azt mutatják, hogy a drámaírói kedv a század utolsó harmadára sem csökkent, s a benyújtott művek színvonalát illetően sem történt változás. 1856. július 1. és 1859. március 31. között például száztizenhatot bíráltak el (valójában százharmincnyet nyújtottak be, de tizennyolc mellett nem szerepel a döntés), s a Kemény Zsigmondból, Degré Alajosból, Jókai Mórból, Szentpétery Zsigmondból, Vahot Imréből, Szigligeti Edéből, Tóth Józsefből, Egressy Gáborból, Feleki Miklósból, Tóth Lőrincből, Czuczor Gergelyből és Ürményi Józsefből álló bizottság negyvenkettőről gondolta úgy, hogy színre vihető.⁴⁵ 1876. április 25. és 1879. január 8. között százharminckét művet olvasott el a Gyulai Pál, Vadnay Károly, Podmaniczky Frigyes, Szigeti József, Feleki Miklós, Tóth Kálmán, Szigligeti Ede (majd halála után Paulay Ede) összetételű bizottság, de csak tíznek a színpadra állítását javasolta.⁴⁶ 1882. április 13. és 1885. december 30. között kétszázhetvenhatot bíráltak el, de az írókból és színészekből álló vegyes bizottság mindössze harmincről gondolta úgy, hogy bemutatható.⁴⁷

A drámapírálók munkáját a sajtó folyamatosan támadta. Általában azt vetették a szemükre, hogy megalapozatlan döntéseket hoznak, olyan művek színpadra állítását is támogatják, amelyek végül csak egy előadást érnek meg, továbbá személyeskednek és részrehajlóak. Vahot Imre, aki az 1840-es évektől kezdve nyújtott be műveket a választmányhoz, 1845-ben a Pesti Divatlapban egy olyan testület létrehozása mellett kardoskodott, amelyet maga a bírálásra benyújtott mű szerzője jelöl ki.

Hogy az eddigi drámapíráló választmányra semmi szükség nincs, sőt hogy az még káros befolyású is az intézetre, bizonyítja az, miként már sok darab megbukott, melyly általa elfogadtaték, s viszont sok, sőt több fenmaradt a színpadon, melyly nem általa vizsgáltatott meg avagy tőle visszautasítotték. A mostani drámapíráló választmányban olly elemek vannak, mik lehetlenné teszik a helyes, igazságos ítéletet. Először is van ott néhány drámaíró, ki hiába, mint gyarló ember, más drámaírók, azaz, vágytársai fölött részrehajlatlan bírónak nem tekinthető; van ott egy kettő, kinek kritikai tehetségében nem lehet bizni; van ott olly egyén is,

⁴⁴ SZALISZNYÓ 2021b, 41, 44.

⁴⁵ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámapírálói ítéletek, 679, 2. f. verző – 19. f. verző.

⁴⁶ OSzK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámapírálói ítéletek, 680, 101–121. ülések. (A kézirtos kötetben nincsenek oldal- vagy főlírászámok.)

⁴⁷ OSZK SzT., Nemzeti Színház kötetes iratok: Drámapírálói ítéletek 1882–1900, 684.

ki irodalmi viták következtében sok író iránt ellenséges indulattal viseltetik. Illy választmányban mi drámaírók nem bízhatunk. [...] Mi tehát ezen ügy javítását illetőleg, azt indítványozzuk, hogy legyen joga minden, kivált a már hitelesebb drámaírónak részint írók, részint színészek közül olly bíróságot választania, mellynek igazságos, részrehajlatlan és értelmes ítéletében tökéletesen bízik és megnyugszik. Ezen szabadon választott bíróság elnöke a színház igazgatója, vagy ha ez rá nem érne, az igazgatósági ügyvivő volna. A szerző ezen bíróság előtt személyesen olvasná fel művét, mert hiszen csak ő tudhatja úgy felolvasni, a mint kell, s a rögtöni, s gyakran a hibás felfogás miatt helytelen bírálatokra ő tudhat legjobban megfelelni; és ha személyesen nem olvashatná fel művét, olly emberre bízhatná azt, ki a darabbal jóelőre megismerkednék, hogy előadásával is érdeket s figyelmet tudna gerjeszteni iránta.⁴⁸

Vahot saját drámái színpadra kerülése érdekében igyekezett elgondolását a gyakorlatba is átültetni. Kihasznlva a Nemzeti Színház vezető színészeivel való baráti, ismerősi viszonyát, bennfentes támogatókat keresett. Magánlevelei szerint először Egressy Gábort, majd ifj. Lendvay Mártont szemelte ki segítőnek. Arra kérte őket, hogy gyakoroljanak nyomást a drámaíró bizottságra, s amennyiben színpadra állítják a darabjait, övék lehet a főszerep. Úgy vélte, *Az első magyar színészek Budán* című kor- és jellemrajz átjutna a rostan, ha Egressy latba vetné a befolyását: „E mű sikere oly bizonyos mint az hogy kétszer kettő négy. És ha te is így fogsz itélni, – arra kérlek *eszközöld ki elfogadtatását*, s előadását mielőbb (legillőbb volna azt october 25-én mint a dolog történet[én]ek 70-ik évünnepe napján adni)”.⁴⁹ 1870-ben a *Magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben* című színműve bemutatását szorgalmazva hasonló közbenjárást várt ifj. Lendvay Mártontól:

Marci pajtás!

Küldöm neked most megjelent, [...] színművemet „A magyar honvéd”et, [...]. Légy szíves azt figyelemmel átolvasni s meg leendesz győződve, hogy Pomáry Jenő szerepe épen neked való s annival inkább bravourszereped lesz, mert te is mint honvédtiszt részt vettél Buda ostromában, s ezt jól tudja a közönség. [...] Most beadtam azt a bíráló választmánynak, tudd meg kérlek Benkőtől: kik bírálják, s ha művemet jónak találod, ne engedd hogy a pártoskodás, vagy a vágytársi írigység akadályozza előadását [...].⁵⁰

⁴⁸ VAHOT 1845, 346.

⁴⁹ Vahot Imre Egressy Gábornak, Prága, 1860. szeptember 16., OSzK Kt. Levelestár, Vahot Imre Egressy Gáborhoz, 9. sz. levél. Kiemelés tőlem. Sz. L.

⁵⁰ Vahot Imre Lendvay Mártonnak, [Pest, 1870], OSzK Kt. Levelestár, Vahot Imre Lendvai Mártonhoz.

Egressy a források szerint nem hagyta megvesztegetni magát, s bár a darabot színpadra érdemesnek találták, a bemutató időpontja nem a Vahot által kívánt dátumra, a Kelemen László-féle társulat első előadásának kerek évfordulójára esett (aminek a fokozott reklámértékében reménykedett a szerző). 1860. október 25-éig még a bírálás folyamata sem zajlott le, a drámapíráló bizottság jegyzőkönyve szerint Udvarhelyi Miklós szeptember 28-án, Feleki Miklós október 1-jén, Czuczor Gergely pedig október 24-én kapta meg a művet bírálatra. Elfogadásáról október 29-én döntöttek,⁵¹ s bemutatójára csak 1861. április 22-én került sor. Az 1848–1849-es szabadságharcot tematizáló *A magyar honvéd, vagy Budavár bevétele 1849-ben* című művet pedig a drámapíráló bizottság bemutatásra alkalmatlannak találta.

Vahot visszautasított darabjának esete éppen azt mutatja meg, hogy milyen korlátokkal kell számolnia a kutatónak a drámapíráló bizottság jegyzőkönyveinek feldolgozásakor. Mivel a forráscsoport a megbeszélések részleteit, az esetleges vitákat nem rögzíti, az csak ritkán derül ki, hogy a bírálóknak a témaválasztással, a kidolgozással, a mű dramaturgiai felépítésével vagy nyelvezetével szemben voltak-e kifogásaik. A hiányzó információk miatt nem tudjuk megmondani, hogy hol, hogyan húzták meg a határt a színpadképes és a bemutatásra nem alkalmas darabok között, eltért-e egy mástól az írók és a darabokat megtanulandó-eljátszandó nyersanyagként értékelő-értelmező színészek álláspontja. Ám a rögzített adatok így is sok mindent elárulnak a Nemzeti Színház belső működéséről, repertoárjának alakulástörténetéről, illetve arról, hogy hányan és kik próbáltak szerencsét színműíróként. A beérkezett művek magas száma arra enged következtetni, hogy az eredeti magyar nyelvű irodalom és azon belül a drámaírás nagyon tekintélyes méretű reménybeli alkotótáborra támaszkodott a 19. század középső évtizedeiben. Ennek az írással kísérletező tömegnek csak kis töredékéről tudunk, azokról, akik eljutottak a megjelenésig, vagy legalább egyszer játszották a darabjaikat. A nyeretlenek, a visszautasítottak nem érik el az irodalomtörténet-írás ingerküszöbét (véltetően jó okkal), de az irodalom társadalomtörténete és a magyar művelődéstörténet szempontjából egyaránt fontos tudni róluk, fontos látni, hogy sokan voltak. A drámapíráló bizottság jegyzőkönyvei ebből a szempontból azért különleges források, mert erre a homályos és más módon szinte hozzáférhetetlen zónára adnak adatokkal támogatott rálátást.